

Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apológiájá”-nak kiadója. Szenci Molnár Albert Ludwig Luciushoz¹ intézett levelei, melyek nemrég kerültek elő Schaffhausenben,² néhány más idevágó svájci dokumentummal együtt új lehetőséget nyújtanak a *Bocskai Apológiája* címen ismert protestáns röpirat kiadástörténetének felderítésére. Ezt a latin nyelvű iratot a kassai országgyűlésen jelenlevő protestáns rendek és lelkészek nevében valószínűleg Alvinczi Péter, Bocskai udvari papja fogalmazta meg, 1606. június 16-án. Még ugyanabban az évben ki is adták Bártfán.³ Második kiadására 1608-ban került sor, a következő (itt lerövidített) címen:

„Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, aduersus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus . . . Dominum Stephanum Dei gratia Hungariae & Transyluaniae Principem, gentemque Hungaricam . . . Arianismi insimulare non sunt veriti. — Bartphae. Excudebat Iacobus Klös. Anno MDCVIII.”

A régebbi magyar könyvészeti kutatók szerint⁴ az *Apologia* 1608 tavaszán (másodkiadásban) először Magyarországon, Bártfán jelent meg, s azután ennek alapján nyomtatta ki Szenci Molnár Albert Hanauban, biztonság céljából ugyancsak Bártfát tüntetve fel megjelenési helyként. A „bártfai” kiadványt az különbözteti meg a „hanauai”-tól, hogy az előbbi címlapján virágdíszes embléma látható, és a latin szövegben előforduló j hangok i betűvel szerepelnek (pl. Iesuita); az utóbbinak címlapját viszont oroszlánfejes embléma díszíti s a szövegben levő j hangokat j-vel jelölték. A svájci könyv- és levéltárakból újabban előkerült anyag ezt a képet gyökeresen megváltoztatta. Mindenekelőtt bebizonyosodott, hogy az *Apologia* nem két, hanem három kiadást ért meg 1608-ban. A következőkben egyenként foglalkozunk ezekkel.

Az 1608-ban megjelent *Apologia* legkorábbi, mostanáig ismeretlen kiadását Molnár Luciushoz intézett levelei között találtam meg; egy példányát Molnár, egyben levélpapírnak is felhasználva, 1608. április 28-án küldte meg Luciusnak Ambergbe.⁵ A negyedrét *Apologia* utolsó lapjára írt levél szövegéből is; ebben nem említi ugyan kifejezetten a saját

¹ Ludwig Lucius (1577–1642), kiváló svájci református teológus, 1604-től gimnáziumi tanár Ambergben, Oberpfalz német tartomány fővárosában, 1611-től a bázeli egyetem professzora, Molnár jóbarátja. (*Allgemeine Deutsche Biographie*. XIX.köt. Leipzig, 1884. 354. k. 1.; *Die Matrikel der Universität Basel*. Kiadta Hans Georg Wackernagel. II. köt. Basel, 1956. 383.)

² Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz. 1607–1610. Közli: ZSINDELY Endre. (Sajtó alatt, jubileumi tanulmánykötetben, 1978?) Tartalmi összefoglalása: Ugyanó: *Ismeretlen Szenci Molnár Albert-dokumentumok Svájcban*. (Református Egyház 1974. XXIV. évf. október, 224. k.)

³ L.: *Magyar Könyvszemle* 1886. 248.

⁴ Szabó Károly RMK I. 409. és 413. sz.; Révész Kálmán: *Bocskay István apológiája*. (Protestáns Szemle 1906. XVIII. évf. 5. füz. 304. kk.); a régebbi irodalmat l. uo.

⁵ Lelőhelye: Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 7, Vol. III, Fasc. 5/6.

alakú kiadvány méretei: $21,5 \times 17,5$ cm, a szövegtűkör $17 \times 10,5$ cm, felvágatlan. Terjedelme, formája majdnem azonos a már ismert két kiadással: [1–7. lap], a_{1–4} lev. Latin szövegében az i betű használata kizárólagos. A címlap emblémája egész egyszerű, kisebb minta. Impresszuma ennek is: „Bartphae. Excudebat Iacobus Klös. Anno MDCVIII.” Alatta a saját kezű ajánlás: „Clarissimo Viro Domino M. Ludovico Lucio Basiliensi, Domino et amico suo percharo mittit cum salute officiosa Albertus Molnar Ungarus. Hanovia, 1608. 28. April. Ambergam.” Molnár levele az a₁ verzóján (a címlap üres túloldalán) van, a címzés az a₄ verzóján (az utolsó, üres oldalon). Bár a kiadás helyeként Bártfa szerepel, a címlapon látható embléma és egyéb sajátosságok alapján mégis biztosra vehető, hogy az *Apológiának* ez a variánsa nem magyarországi nyomdatermék. (E helyen szeretnék köszönetet mondani Dr. Borsa Gedeonnak szíves útbaigazításaiért és minden segítségéért.) Mindezek alapján igen valószínű, hogy már ez, a legkésőbb 1608 áprilisában elkészült röpirat is Molnár fáradozásának gyümölcse; pontosabb meghatározásához persze még hosszadalmas kutatómunkára lesz szükség. Molnárra, mint kiadóra, következtethetünk az szerepét, mégis hangsúlyozza, hogy egy Luciustól kapott „irodalmi ajándék” viszonzásaként küldi meg neki az *Apológia* egy példányát, mintegy saját műveként.⁶

Molnár maga nem kért segítséget Luciustól az *Apológia* kiadásához. Annál határozottabban megtette ezt Georg Rehm,⁷ az *Apológiára* írt levél továbbítója. Nürnbergben 1608. május 28-án kelt kísérőlevelében felhívta Lucius figyelmét az *Apológia* jelentőségére protestáns szempontból, és egyenesen felkérte, találjon módot újabb kiadására. Molnár

„megküldte nekem a magyar egyházak Protestációjának és Apológiájának egy példányát”, írja többek közt, „melyet nálunk is érdemes lenne újranyomtatni, mert sokan rosszindulattal vannak ez iránt a nemzet iránt. Ha erre rá tudnád venni a ti tipográfusaitokat [ti. Pfalz tartományban] — hiszen nem kerülhet sokba a dolog —, kérlek, gondoskodj róla, hogy széles körben terjesszék.”⁸

Június 19-én kelt legközelebbi levelében Rehm már örömmel üdvözli az *Apológia* megjelenését, melyet Lucius tett lehetővé;⁹ eszerint az *Apológiát* Pfalz tartományban is kiadták. Valószínűleg ez az, amelyet eddig is a röpirat németországi variánsának tartottak. Címlapját oroszlánfejes embléma díszíti, ami szintén Pfalzra, pontosabban: Heidelbergre látszik utalni, tehát (még ha az ilyen elterjedt nyomdai emblémák bizonyító ereje csak viszonylagos lehet is) megerősíti mindazt, amit Rehm leveléből tudunk. Az *Apológiának* ebből a második variánsából, az eddig is ismert bázelin és bernin kívül még egy további példányát találtam Zürichben.¹⁰

A legnagyobb meglepetéssel azonban az *Apológiának* az a harmadik variánsa szolgált, amelyet mostanáig hazai, bártfai nyomtatványként tartottak nyilván: címlapját virágmintás embléma díszíti. Ugyanez az embléma látható viszont a svájci származású hanai nyomdász, Thomas Willer munkáinak címlapján is,¹¹ annak a nyomdásznak a művein,

⁶ „Accipe itaque hanc Apologiam, ceu grati animi in the mei arrham, pro munere tuo literario, mihi multum charo.” (Uo.)

⁷ Georg Rehm (1562–1625), Nürnberg város jogtanácsosa, ismert jogtudós, nyelvész és költő. Molnár egyik legbizalmasabb barátja. (*Die Matrikel der Universität Basel* II. 353.; Gerhard RÜSCH: *Adventsbriefe aus dem Dreissigjährigen Krieg*. Schaffhauser Nachrichten, 1967. dec. 14. 592. sz.)

⁸ „Misit ad me exemplar Protestationis et Apologiae Hungaricarum Ecclesiarum, quam recudi etiam apud nos utile foret, quod multi male de ea gente sentiant. Si persuadere queas tuis typographis, cum non sit magni sumptus res, quaeso in id incumbe, ut in vulgus disseminetur.” (Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.)

⁹ Uo.

¹⁰ Zentralbibliothek Zürich, Ms S 159, Nr. 39.

¹¹ Például: *Disputatio II. Metaphysica ... Praeside D. Rodolpho Lavatero ... Respondente Casparo Lavatero ... Hanoviae. Apud Thomam Vilerianum. MDCV.*

akit az éppen akkor szintén Hanauban tartózkodó s bibliakiadásán dolgozó Molnár Albert kétségtelenül jól ismert, akinél magyar nyelvtanát és latin—görög—magyar szótárát¹² két év múlva kinyomatta,¹³ sőt nála is lakott!¹⁴ Alig fér tehát kétség ahhoz, hogy a röpiratnak ez a variánsa is Németországban jelent meg, Hanauban, Molnár fáradozásának eredményeként. Bizonyára erre utal naplójának 1608. június 12-i bejegyzése is: „12. Junii recudi curavi Apologiam Ungaricam Bocskai”,¹⁵ nem pedig a Lucius által kiadott (oroszlánfejes emblémájú) *Apologia* megjelenésére. A hanai (virágdíszes) variánsnak szintén előkerült most egy újabb példánya Svájcban,¹⁶ ennek csak a címlapja és az utolsó lapja maradt meg, s a rajta olvasható feljegyzés szerint Benjamin Ursinusnak¹⁷ küldte ajándékba Molnár. Az *Apologia* hanai kiadásából Molnár, úgy látszik, több példányt eljuttatott a Marburgban tanuló magyar diákokhoz is.¹⁸

Mindebből végül is arra kell következtetnünk, hogy *Bocskai István Apológiája* 1608-ban egyáltalán nem jelent meg Magyarországon, hanem csupán Szenci Molnár Albert és barátai gondoskodtak a röpirat három kiadásáról Németországban, 1608 első felében.

ENDRE ZSINDELY
(Männedorf)

Újabb olmtüzi hungarika a 16. századból. Az RMK III. kötetéhez szolgáltat adalékot az a kolligátum, melyet „D 39/978, 2. köteg 18. sz.” jelzet alatt őriznek a járási levéltárban. A füzet Hethesi Pethe Márton (1552—1605) dicsőítését szolgálja, aki változatos egyházi pályája során 1598. április 18-án — mint kancellár — került át a váradi püspökségből (1587—1598) a győri püspöki székbe. Unokaöccse, Iváncsi János (később a győri káptalan nagyprépostja) ekkor az olmtüzi jezsuitáknál tanult az ő költségen, így jelent meg tollából alább ismertetendő panegirikusza 1599-ben Handel nyomdájában. A 10 levél terjedelmű nyomtatvány tartalmát szimmetrikusan komponálta meg Iváncsi: két vers közé helyezve közli fő művét, Pethe Mártont magasztaló hosszú orációját, mindig és mindenütt bőven merítve természetesen az iskolai auktorok frázisaiból. A kiadvány tartalma ezek szerint a következő:

Ala: ORATIO / PANEGYRICA / IN FAVSTISSI- / MAM ATQ. AVSPICA- / TISSI-
MAM INAVGVRATIONEM REVE- / RENDISSIMI D. D. MARTINI PETHE / de
Hethees, Elcti Episcopi Iauriensis, Praepositi Capituli / Ecclesie Scepusien: ac Regni
Hungariae Cancellarij, nec / non Sacrae Caes: Regiaeq; Majest: Consiliarij etc. / Domini
et Patroni gratiosiss: edita / PER/Nobilem D. JOANNEM IWANCZY de Iwancz, / Logi-

¹² RMK I. 422. és 427.

¹³ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1898. (Idézve: Napló.) 51. k. és 355.

¹⁴ Vö.: *Napló.* 52. és *Molnár Luciusnak.* Hanau, 1610. szept. 18. (I. h.)

¹⁵ *Napló.* 48.

¹⁶ Zentralbibliothek Zürich, Ms F 199, Nr. 2.

¹⁷ Benjamin Ursinus (1587—1633), matematikus; Prágában, Lipsében és Odera-Frankfurtban működött (Christian Gottlieb Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* IV. köt. Leipzig, 1751., 1735. has.), Molnár Kepler környezetében ismerkedhetett meg vele. (Vö.: *Napló.* 40. és 169.)

¹⁸ Bizonyára erre vonatkozik Váradi Farkas Gergely Molnárhoz Marburgból 1608. jún. 26-án, két héttel az *Apologia* hanai kiadása után, intézett levelének ez a része: „Az Kegyelmed szép ajándéka nálunk igen kedves, mert nem cziak magunk veszünk hasznot belőle, hogy olvashatjuk, hanem (a mi nem kicsin dolog) barátinkat is újobban nagyobb jóakaratra azoknak ajándékozásával indítjuk és híjuk. Nekem is vadnak jó barátim, kiknek, hogy immár adhatok újságot, ugyan megvidámodom, ezt gondolván.” (Napló, 273.)

ces Facult: in Al: Aca: Olomuc: studiosum, / eiusdem Reuerend: D. clientem. / OLOMV-TII. / Typis Georgij Handelij. / Anno: M. D. XCIX. — **Alb:** Epigramma. (12 soros hexameter). — **A2a-C1b:** Panegyricion. — **C2a:** Epigramma post captum recuperatumq Jaurinum primus episcopus (7 soros disztichon). — **C2b:** üres. (A kiadvány mikrofilmje az MTA Irodalomtudományi Intézetének Eötvös Könyvtárában található. Jelzete: MFC 28.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek. Az *Önéletírás*, az *Imádságokönyv*, a *Sudores et Cruces*, a *Moribunda Transylvania*, a *Penetralia*, az *Olajágat viselő Noé galambja*, a jóformán ismeretlen, csupán két lapnyi töredékben fennmaradt *Corona muralis*, az *Apologia Ministrorum*. . . és számos más tervezet, beadvány mellett a szakirodalom egybehangzóan Bethlennek tulajdonítja *Austriaca Austeritas*, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*, és az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* című, névtelenül, illetve álnévvel és hamis helynévvel megjelentetett politikai célzatú röpiratokat.¹

A kor e három legismertebb publicisztikai művének szerzőjét megnevező írások jól megfigyelhetően egyetlen közös forrásra nyúlnak vissza: Szabó Károlyra. Ő volt az, aki bizonyító szó, alapos indok és félreérthetetlen korabeli utalás nélkül leírta az *Austriaca Austeritas*-ról és folytatásáról: „A könyv névtelen szerzője Bethlen Miklós.”; a *Continuationis Confirmatio*-ról: „Az álnévű szerző Bethlen Miklós.”

Ha a hozzáférhető példányokat szemügyre vesszük, nem találunk olyan külsődleges jelet, possessor-bejegyzést, marginális jegyzetet, amely a szerző kilétéről tanúskodna. Valószínű, hogy Szabó Károly is kizárásos alapon próbálta a szerzőt megállapítani, s Erdélyben Bethlen Miklós volt számára az egyetlen olyan kiművelt emberfő, jó tollú publicista, akit a szerzőséggel meggyanúsíthatott. Hogy vélekedése milyen szilárd talajra épült, szemléltetően mutatja a *Falsitas toti mundo detecta*² c. vitáit, amit — Szabó szavait kölcsönözve — „legnagyobb valószínűséggel” ugyancsak Bethlen írt. E mű szerzőjének kilétét azonban éppen Bethlen Miklós fedte fel számunkra az *Önéletírása* lapjain:

„Még én külön írtam vala Heidelbergába Joachimus Camerarius, és több, az elector körül lévő jó uraimnak, és az én praeceptorimnak a professoroknak, adjungálván az akkor Bársony püspöktől Magyarorszában kibocsátott »Veritas toti mundo declarata« nevű könyvecskét cum refutatione Joannis Pósházi sub titulo: »Falsitas toti mundo detecta«, még holmi ahhoz tartozó maradékokkal.”³

E levélküldése 1672-ben történt, mely évben Pósházi műve is napvilágot látott, s a „holmi ahhoz tartozó maradékok” talán az 1672-ben egy kötetben kibocsátott *Austriaca Austeritas* és az *Austriacae Austeritatis Continuatio* lehetett.

¹ RMK II. 1293., Kolozsvár, 1672., illetve RMK II. 1319. Kolozsvár, 1673. — Bethlen szerzőségét nem kérdőjelezi meg *A magyar irodalom története* II. 344. (Bp. 1964.) sem; itt az a tévedés, hogy az *Austriaca Austeritas* jelent meg Justus de Palma Florentinus álnéven, holott ez a munka anonim jelent meg. — Legújabbban a VARGA Imre által kiadott *A kuruc küzdelmek költészete* (Bp. 1977.) c. kötet jegyzetei foglalkoznak az *Austriaca*-sorozattal. A röpiratokhoz írott latin versek szerzőségét nem látja Varga Imre bizonyítottanak, magukat a szövegeket ő is Bethlentől eredezteti. (753., 758.)

² RMK II. 1295.

³ BETHLEN Miklós *Önéletírása*. I. 261. Bp. 1955. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva. E kérdéshez lásd még: ZOVÁNYI Jenő: *Bársony György cáfolói*. MKsz 1930. 293.; ESZE Tamás: *Bársony György „Veritas”-a*. ItK 1971. 667—693. Téves Köpeczi Bélának az a hivatkozása, mely szerint „Esze Tamás bizonyította be, hogy Szatmárnémeti Mihály, és nem Bethlen Miklós volt az első említett munka — t. i. az *Austriaca Austeritas* (J. J.) — szerzője.” „Magyarország a kereszténység ellensége” — A Thökölyfelkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. 122.

Kérdés, ha Szabó Károly e könyvnél ily nyilvánvalóan tévedett, nem tarthatjuk-e joggal ugyanilyen megalapozatlannak azonosítását az *Austriaca*-sorozat esetében is. Ítéletét az utókor kritikátlanul átvette, s Lukinich nyíltan célzatos Bethlen család-monográfiaja már magától értetődő természetességgel veszi fel Bethlen művei közé a felsoroltakat.

„Bethlen Miklóst megbízták egy röpirat megszerkesztésével, melynek álnéven s esetleg hamis nyomdahely-feltüntetéssel kellett megjelennie, hogy minden sérelmet takargatás nélkül feltárhassanak benne anélkül, hogy ezért akár a porta, akár a bécsi udvar magyarázatokat kívánhatna a fejedelmi udvartól.”⁴

Lukinich szerint a külföldi közvélemény tájékoztatása végett — s a protestáns fejedelmeknek el nem küldött levelek helyett — így jött létre az *Austriaca Austeritas*. Majd 1672-ben újabb röpirattal jelentkezett Bethlen, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*val, amely az I. Lipót és kormánya foganasította megtorló, protestánsüldöző intézkedéseket volt hivatva előszámlálni.

Szabó Károllyal ellentétben Lukinich Imre viszont már úgy tudja, hogy Bethlen e műve befejeztével téteti kritika tárgyává Bársony György művét Pósházi Jánossal (*Falsitas toti mundo detecta*). E tény azonban még inkább felerősíti kételyeinket. Ugyanis ha a rendkívül felkészült, széles látókörű, erősen polemizáló hajlamú Bethlen írta az *Austriaca Austeritast* és folytatását, akkor a legkézenfekvőbb az lett volna, ha vitapartnere állításait cáfolva önmaga korábbi állításait védelmezte volna, s nem mással végezteti el a nagy anyagismeretet kívánó munkát.

1672. január 27-i, Teleki Mihályhoz intézett leveléből kiviláglik, hogy Bethlen jól ismer-te az *Austriaca Austeritast*. Sőt, amennyiben az alábbi kiemelt sorok az *Austriacae Austeritatis Continuatio*ra vonatkozathatók, talán a folytatására is vállalkozott:

„Minap újabb formába megírást ismét az leveleket oda fel, de az urak azt találták, a kik Csenádon együtt voltak, hogy sem instructiot, sem azt az levelet fejedelem peeséti és subscriptioja alatt nem bátorságos felküldeni, hanem in forma libelli kell egy írást csinálni és az *Austriaca Austeritashoz* alkalmaztatni és simplex credentia mellett felküldeni. Innár most ismét azon dolgozom, az mennyire én tölem lehet, ugyan derekast akarnék írni, úgy hogy ha az fejedelem nem küldi is, nyomtassák ki.”⁵ (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen szerzőségét sugallja az is, hogy öt évvel később is úgy ír az *Austriaca Austeritas*-ról és a *Confirmatio*ról, mint amelyek szerzőjét nem ismeri, s érdekes, hogy ilyen vonatkozásban a közbülsőt, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*t nem említi. Bár eléggé furcsa, hogy 1677-ben — tehát majd másfél évtized múltán — beküld érte Kolozsvárra, és nem tud belőle példányt szerezni.

Teleki 1677-es Magyarországra való készülétekor szeretné segítségül hívni Bethlen Miklós pennáját: kiindulását megideologizáltatandó. Bethlen válasza fennmaradt, s némiképp eligazít a röpiratokhoz való viszony kérdésében. Bethlen okmányok, dokumentumok nélkülözhetetlenségét jelzi, mert

„Ezek nélkül fundamentomos Manifestumot nem tudom, mint írnak, ha ezek meghvolnának, enis fel merném kötni a pennát, úgy hiszem Faigel Peter Uram, vagy Apátzai Thamás Uram mind ezekben sokat conferálhatna, mert az mint kgd mondá, hogy az *Austriaca Austeritas*bol vehetni, igaz dologh, hogy onnét vehetni, de nem szintén annyit, az mint én szeretném, más az nem tudom, ha tsak álomban láttame, de úgy tettzik azt az *Austriaca Austeritast* refutalták, azis ighen kevantatnék nekem, hadd latnám, ha nyule? vagy

⁴ LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. é. n. (1927) — Ehhez a megállapításhoz bizonyára alapul szolgált Ráth György nyilatkozata is, aki a tulajdonában levő 1671-es *Austriaca Austeritast* egyenesen „Bethlen Miklós Kolozsvárt megjelent híres röpiratának” nevezi. MKsz 1892—93. 232—233.

⁵ TELEKI Mihály *Levelezése*. VI. 36. Szerk. GERGELY Sámuel, Bp. 1912.

medve, mert kivált abba nagy scrupulust látok, hogy az mint az *Austeritásba folio penultimo* az vagyon írva, toties immunis Statuum Regni in suum Regem insurrectio <esse posset> etiam armata esse posset, ezt én nem tudom, honnet citalta az *Author*, mert szorol szora ilyen formánn én ezt nem tudom hogy olvastam volna, ha kd tudná, hogy ki írta azt az *Austeritást*, igazittana reá, hadd vennem *Censuráját*, mert el hiszem az a betsülletes ember az dolgokban versatus lehet; semmit penigh ollyat nem szeretnem írni affélébe, az melylyet helyesenn refutálhassanak.⁶ (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen e levele szerint tehát nem ismeri az *Austriaca Austeritas* szerzőjét, amit elhithetünk neki, hiszen kellett olyan taktikai érzékkel rendelkeznie, hogy a mű szerzőjeként ezt a kérdést ilyen formában ne tegye fel az erdélyi minden titkok tudójának, Teleki Mihálynak.

Alig két hét leforgása után újból érinti a témát:

„Szent Peterről haza iövénn, küldöttem vala bé Kolosvárrá az *Austriaca Austeritas* Refutatioja, Continuatioja, és Confirmatioja utánn, az többit ugyan nem kaphattam, hanem ez utolsot, de ugy látom hogy emberségghessen oda nyomitotta az pennát, a ki írta, nemis látom szükségghesnek hogy sem én sem más affele Manifestum írásba faraddgyon, mert ott elégghé megh volna az Úgy oltalmazva írással, tsak immar lehetne fegyverrel”. . . .⁷

Ellene szól a röpiratok Bethlen-művek közé sorolásának az is, hogy a fogságban levő, önéletrő Bethlen, aki az üldözött protestáns prédikátorok védelmében írott apológiáját fő műve lapjain számon tartja, említi, hivatkozik rá — sehol sem utal a tárgyalt háromra. Nem tulajdonítja őket Bethlennek az „Erdély Solonja” munkásságát fölöttébb jól ismerő Bod Péter sem.

Bethlen Miklós szerzősége ellen tanúskodik még, hogy bár álnéven írta a *Columba Noét* — szerzőségéről áruklodik azonban „védjegye”: „az kigyó czimere alatt” nyomtatott ki műve. Ezzel a kortársak számára, nyílt titokként, egyértelműen kijelölte a szerzőt. A Bethlen család címerében volt az a kigyó. Az *Austriaca*-sorozat esetében még a közösségi tudás sem segít, az OSZK RMK II. 1293 possessor-bejegyzése csak annyit árul el: „Auctorem agnoscit comitem Toeckely”.

Az eddigiek summázataként elmondható, hogy

- a) az *Austriaca Austeritas* anonim szerzőjét nem sikerült mindeddig azonosítani. Bethlen megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy még 1677-ben sem tudja e mű írójának nevét.
- b) Bethlen az *Austriacale Austeritatis Continuatio* megjelenési évében ír, és kinyomtatni szándékozik egy, az *Austeritás*hoz „alkalmaztatott” művet. Ez, akár Bethlen egyéni munkája, akár alapanyag más számára, feltételezhetően azonos az *Austriacae Austeritatis Continuatio*val.

De még mindig hátra van a kérdés, hogy ki bújik meg a Justus de Palma álnév mögött, azaz: ki a *Continuationis Confirmatio* létrehozója. Érzésem szerint Bethlen hivatkozásakor kitűnik, hogy e mű szerzőjét ismeri, jó véleménnyel van róla. A *Continuationis Confirmatio* szerzőjét nem nem tudja, hanem nem akarja megnevezni: „emberségghessen oda nyomitotta az pennát a ki írta”.

Hogy ki volt ez a literátor, azt az alábbiakban próbálom felvázolni. Ha a *Falsitas toti mundo detectáról* kétséget kizáró bizonyossággal tudjuk, hogy Pósaaházi János írta, és ismerjük az ő kemény harcokban-polémiákban edzett Ausztria- és katolicizmusellenes tollát, feltételezhetjük, hogy az *Austriaca Austeritast* — és így közvetve vagy közvetlenül

⁶ 1677. júl. 24. OL P 1238, Teleki Mihály-gyűjtemény, 1677.

⁷ 1677. aug. 8. uo.

akár — a *Falsitast* is visszautasító *Evisceratio*⁸ hatására újfent tollat ragadott, s így született meg, Justus de Palma, Florentini álnév alatt a *Continuationis Confirmatio*. Bethlen sugalmazása természetesen ezúttal sem kizárt.

A *Continuationis Confirmatio* esetében az álnévből kell kiindulnunk. Póсахázi több polemikus iratában élt az álnév adta rejtezési lehetőséggel. Lehetőleg úgy azonban, hogy neve az értők előtt mégse maradjon titokban. Nevének kezdőbetűit jelölte meg az „Egy Pozsonyból repült huholó bagolynak megmellyesztése” c. munkája Janus Philaethus Hydropolitanus álnévében.⁹ Bizton mondhatjuk, hogy ugyanez a J. P. bújik meg a Justus de Palma álnévben is. De a Palma név tovább analizálható. Jelentésének megfejtése azért okozhatott eddig nehézséget, mert értelmet, sőt szimbolikus jelentéstöbbletet tulajdoníthattak neki. A PALMA azonban mozaikszó, megfejtését maga Póсахázi adja meg az Eszéki István könyvéhez frott üdvözlő sorainak aláírásában: Johannes Posaházi, Art. Lib. Mag.¹⁰

Tehát az Austriaca-sorozat legutolsó darabjának szerzőjét név szerint ismerjük, s az nem Bethlen Miklós. Ezen a nyomon elindulva kellene most már *komplex* módon végzett elemzéssel e kérdésben a végső szót kimondani. Magam a röpiratok szerzőségének problematikáját e keretek között nem kívánom, s nem is tudom megoldani. A revideálás szükségességét szerettem volna jelezni, s rámutatni arra az értelmiségi körre, mely talán Bethlen Miklós köré szerveződött, s feladatának a publicisztikai hon- és hitvédelmet tekintette. Hogy pontosan kik lehettek Bethlen támaszai, nem tudjuk, de talán nem tévedünk nagyot, ha elsősorban Póсахázi Jánosra vagy a Bársonyt ugyancsak cáfoló Szatmárnémeti Mihályra gondolunk, de érdekes adat Fajgel Péter és Apácza Tamás levélbeli említése is. S bizonyára az sem véletlen, hogy éppen Eszéki István könyvében leplezi le magát Póсахázi az utókor előtt.

E részdolgozat célja inkább az volt, hogy a Bethlen-életműből kiválogassa azokat, amelyek bizonyíthatóan nem az ő munkái. *Szövegen kívüli* indítékok alapján próbáltam megkérdőjelezni azt a — kellően 300 év után sem bizonyított, s ekként nem is cáfolt — állítást, miszerint az *Austriaca Austeritas*, az *Austriacae Austeritatis Continuatio* s az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* anonim, majd magát álnévvel leplező szerzője mögött egyaránt Bethlen Miklóst kell keresnünk.

JANKOVICS JÓZSEF

Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása. A lőcsei Brewer-nyomda, amely a XVII. században a kiadványok számát tekintve Magyarország legtermékenyebb műhelye volt,¹ számos könyvet jelentetett meg pontos impresszumadat nélkül. Helymegjelölés nélkül láttak napvilágot például ebben a protestáns műhelyben egyes katolikus szellemű könyvek; időmegjelölés nélkül — hogy hosszabb időn keresztül eladhatók legyenek — főleg széphistóriák. Aprólékos, körültekintő munkát igényel nemcsak ezeknek a nyomtatványoknak, hanem az előkerült töredékeknek a meghatározása, időrendi elhelyezése is. A betűtípus-kutatás módszerével vizsgálva a Brewer-

⁸ HARSÁNYI István Az „*Evisceratio*” c. vitairat eddig ismeretlen szerzője és magyar fordítása c. dolgozatában átveszi Szabó Károly tévedését, s úgy ítéli meg, hogy „Enyedi vitairatára írta feleletül gróf Bethlen Miklós álnév alatt az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio*.” MKsz 1922. 224.

⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 483.

¹⁰ *Diarium theologicum* . . . Kolozsvár, 1675. RMK II. 1359.

¹ FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 154.

műhely tevékenységének első szakaszát (az alapítástól, 1625-től 1632-ig, a nyomdai felszerelés első felújításáig) lehetőség nyílt eddig megválaszolatlan kérdések tisztázására, néhány év nélküli nyomtatvány, ill. töredék datálására.

I. Sándor István fedezte fel a *Leucippe és Clitophon széphistóriájának* korai lőcsei kiadását.² Az antik tárgyú széphistória szövegéből igen kevés, mindössze a nyomtatvány csonka „K” íve maradt fenn. Inicialékkal, cifrákkal díszített, tetszetős külsejű könyv lehetett, az 1627-es *Nagy Sándornak . . . históriájához* hasonló.³ Sándor ezt a töredéket tipográfiai érvek (betűkészlet, szedéstükör mérete) és kiadástörténeti szempontok alapján az 1627—1630 közötti évek termékének tartotta, az akkori széphistória-sorozat tagjának. Felhívta a figyelmet arra a magyar nyelvű kalendáriumra is, amely halványan látható a töredék egyes lapjain. A naptár makulatúrájára kerülhetett rá második réteggént, az elsőnél jobban olvashatóan a história szövege; így a fennmaradt töredék próbanyomat lehetett.

A kalendárium azonosításával az eddiginél pontosabban meg lehet határozni a *Leucippe és Clitophon* nyomtatási idejét. A naptár ugyanis nem azonos a fennmaradt 1626., 1627., ill. 1629. évre szóló lőcsei naptárak egyikével sem, bibliográfiai leírásból még nem ismert. Tizenhatodrészt alakú, a töredék K_{1b}, K_{2a}, K_{3b}, K₄- lapjai őrizték meg a kalendárium csaknem teljes „B” ívét (a B₅ és B₈ levél kivételével), tehát a naptártáblákat július második felétől, valamint a vásárok jegyzékének egy részét. A hónapversek megegyeznek az 1632-re szóló kolozsvári kalendárium verseivel.⁴ A naptár a vasárnapi betű, a változó egyházi ünnepek és a Brewer-nyomda működési ideje alapján csak az 1632. évi lehet. (Más nyomda a betűkészlet alapján nem is jöhet számításba.) Ennek 1631 őszén kellett elkészülnie, valószínűleg a lőcsei nagy őszi vásárra (október 16.),⁵ így feltételezhető, hogy a széphistória próbanyomata még ez év végén, de — terjedelmesebb nyomtatványról lévén szó — inkább a következő évben került rá a makulatúrára. A széphistória tipográfiai kiállítása azt is bizonyítja, hogy a nyomtatvány 1632. évnél későbbi nem lehet: a műhelyben éppen ez idő tájt történt a készlet felújítása, s 1633-ban már az új szövegtípust használta volna a nyomdász a *Leucippe és Clitophon* kinyomtatásához. A nyomtatvány legvalószínűbb megjelenési ideje tehát 1632. Az első lőcsei históriásorozat időhatára amúgy is hosszabb, hiszen még a következő évben is napvilágot látott egy: a *Poncianus császár históriája*.⁶ Eddigi ismereteink alapján tehát 1627-től 1633-ig adott ki Laurenz Brewer a legnépszerűbb magyar nyelvű verses és prózai históriákból egy sorozatot.

II. Egy másik lőcsei széphistória-kiadás pontos datálásához már nem állnak rendelkezésünkre teljesen megbízható adatok: csak nagy valószínűséggel kb. 5 éves időközt lehet megjelölni. A *Jovinianus história* egy hely és év nélkül megjelent kiadását Szabó Károly még XVI. század végének tartotta.⁷ György Lajos a moralizáló história magyarországi kiadásairól írt tanulmányában⁸ megállapította, hogy a fenti, impresszum nélküli nyomtatvány későbbi egy 1596 körüli debreceni kiadásnál,⁹ valamint egy másik, még meg nem határozott töredéknél is;¹⁰ a töredék némileg romlott szövege további változtatásokkal

² SÁNDOR István: *Töredék Leucippe és Clitophon széphistóriájának egy ismeretlen kiadásából.* = MKsz 1964. 354.

³ RMK I. 564.

⁴ RMK I. 621.

⁵ Az 1627-re szóló kalendárium ajánlását október 9-i dátummal írta alá Laurenz Brewer. A lőcsei éves vásárok tartásáról I. HAIN, Caspar: *Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung.* Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél. Lőcse 1910—13. 5.

⁶ RMK I. 630.

⁷ RMK I. 369. — RMNy App. 74.

⁸ GYÖRGY Lajos: *Jovinianus.* = ItK 1918. 159—180.

⁹ RMNy 777.

¹⁰ RMK I. 2114.

olvasható a vizsgált nyomtatványban. György Lajos keveset módosított Szabó Károly meghatározásán: a *Jovenianus históriát* a XVII. század első negyedéből származtatta. Az Országos Széchényi Könyvtár — nem változtatva az időmeghatározáson — ezt a kiadást már a lőcsei nyomtatványok közé sorolta, mégpedig — a tipográfia alapján — a Brewer-nyomda első termékei közé, hiszen Laurenz Brewer 1625-ben kezdte meg tevékenységét.

A Brewer-nyomda történetével, a nyomdai felszerelés rendszerező tanulmányozásával foglalkozó kutatások eredményei azonban nem támasztják alá sem Szabó Károly, sem György Lajos feltevését e kiadvány megjelenési idejéről. A negyedrét alakú, két ív terjedelmű füzet ugyanis olyan nyomdai anyaggal készült, amely csak később került a lőcsei műhely birtokába a már említett felújítással, ill. azt követően: az antikva szövegtípust ma ismert és datált kiadványban 1633-tól használták, a címben előforduló szép metszésű kurzívot csak 1641-től, a szedett iniciálé nagyméretű antikváját pedig csak 1644-től. A *Jovenianus históriának* ez a kiadása tehát legkorábban az 1640-es években jelenhetett meg. A nyomtatvány meglehetősen egyszerű külsejű, külön címlapja nincs, a szövegtípus kopott, eléggé használt, az alsó sorok túlfestékezettek; valószínűleg ez tévesztette meg Szabó Károlyt és György Lajost a datálásnál, pedig ez a szövegtípus csak elhasznált, de metszése nem hasonlít a XVI. századi antikva betűtípusokhoz, annál sokkal finomabb, lekerékítettebb. Lőcsén ez a típus 1633-tól 1674-ig volt használatban; az 1630-as években szép külsejűek voltak az ezzel nyomtatott könyvek: az 1640-es évek elejétől fokozatosan romlott, összefüggő szövegben 1660 után már nem is használta a nyomda, csak igénytelen külsejű kalendáriumokban. A *Jovenianus história* a szövegtípus kopottsága, elhasználtsága alapján az 1640-es évek második felében, ill. az 1650-es években megjelent lőcsei kiadványok közé sorolható.

1647—1656 között Laurenz Brewer ismét számos széphistóriát, ill. népszerű, világi jellegű verset adott ki: pl. *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltáról* (1647), *Szép beszélgetés két asszony ember, Ágota és Borbála között* (1650), *Az Fortunaturól iratott szép nyájas beszédű könyvecske* (1651), *Ponciánus császár históriája* (1653), *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicséretéről, Lupuj vajdáról való ének* (1655), *História az régi híres neves Trója városának. . . megszállásáról* (1656) stb.¹¹ Ennek a sorozatnak lehetett tagja a *Jovenianus história* is.

A nyomtatásra felhasznált papír vízjele nemcsak ezt az 1647—1656 közötti terminust igazolja, hanem közelebbi datálást is lehetővé tesz. A koronás magyar címer két másik lőcsei nyomtatvány papírján is megjelent: 1650-ben Manuel Alvarez *De institutione grammatica* és 1651-ben a *Felicitati perpetuae florentium conjugii*. . . c. könyveken.¹² A lőcsei műhely 1625—1664 közötti papírfelhasználását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Brewer-nyomda papírbeszerzése zömmel állandó forrásból történt (valószínűleg közvetlenül a papírmalmokból), kisebb részben, kiegészítésként kereskedőtől apróbb tételekben, Az ilyen kis mennyiségben vásárolt papírt a nyomda még abban az évben elhasználta, vagy pedig — és ez a ritkább — két év alatt. Az említett 1650-es, 1651-es kiadványok és a *Jovenianus história* vízjele nem teljesen azonos ugyan, de egymástól csak alig eltérő variáns. Elképzelhető tehát, hogy néhány évvel előbb vagy utóbb készíthette ugyanaz a feltehetően felső-magyarországi, ma már nem azonosítható papírmalom; az viszont csaknem bizonyosra vehető, hogy a kereskedőtől egy tételben, egyszerre vásárolta a nyomda, mert ilyen papírra negyven év alatt soha máskor nem nyomtattak Lőcsén, csak az említett két évben. Mégis óvatosságra int az a tény, hogy a vízjelek vizsgálatánál eddig csak 145 könyvet tudunk számításba venni, s mindig akadhat további példány, amely némileg

¹¹ RMK I. 795, MKSz 1879. 23 = Sztr. I. 1998/205. I. 848, I. 872, I. 901, I. 902, I. 909.

¹² RMK II. 725 és II. 750.

módosíthatja az eddig kialakult képet. A *Jovenianus* *historia* nyomtatási idejét így legcélszerűbb 1650 körülre tenni: nagyon valószínű, hogy ez a széphistória-kiadás 1650-ben vagy ezt az évet megelőző, ill. követő egy, legfeljebb két évben került ki Laurenz Brewer sajtója alól.

III. Egy további lőcsei széphistória pontosabb datálása példány híján sajnos nem lehetséges. Harsányi István fedezte fel Huszti Péter *Aeneis*ének egy XVII. századi kiadását, ill. annak három levélnyi töredékét Nánási István *Szű titka* c. (Kolozsvár, 1670.) művének kötéstáblájában. Elfogadva Szily Kálmán véleményét, 1630 körüli lőcsei kiadásnak tartotta.¹³ A sárospataki református könyvtárban őrzött példány azóta megsemmisült, vagy lappang. Harsányi feltevéseinek bizonyítására alig hoz fel érvet, s amit felhoz, az is az ő véleményét cáfolja: „... az Aeneis-kiadás betűi tényleg egyeznek Felvinczi György: Igen Szép História. . . c. 1689-ben Lőcsén megjelent széphistória betűivel.” Csakhogy a szép könyveiről ismert lőcsei nyomda nem használta 59 éven keresztül ugyanazt a típust! A második nagy felújítás a Brewer-műhelyben 1674-ben történt, az alapító fia, Samuel Brewer idejében. Az 1689-ben használt szövegtípusok tehát csak az említett évtől voltak a nyomda birtokában, a Harsányi által látott töredéknek így a XVII. század utolsó negyedéből kell származnia. Az 1670-es kolozsvári könyv (melynek kötése nem a nyomtatással egy időben készülhetett) ugyancsak ezt teszi inkább valószínűvé.

IV. A széphistóriáról áttérünk a Brewer-nyomda másik népszerű termékére, a katekizmusokra. Lutheránus, kálvinista, ironikus szellemű katekizmusok egyaránt napvilágot láttak Lőcsén; a Heidelbergi Káté pl. a XVII. század során itt jelent meg a legtöbb kiadásban.¹⁴ A Szárászi Ferenc-féle káté lőcsei kiadásának rejtélyét Nagy Barna kitűnően és látványosan megoldotta,¹⁵ megállapításai nyomdatörténeti szempontokat figyelembe véve csak kevés kiegészítésre szorulnak.

Az említett káté unikumot a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) őrzi; az 1960-as évek elején egy kiállítás során fedezték fel ezt az addig még ismeretlen kiadást. Nagyon ízléses, egyszerűségében is szép kiállítású, kis méretével kitűnő könyvecske; érdekessége, hogy lapszámozása 501-nél kezdődik és 583-ig tart, tehát része lehetett egy testesebb kötetnek, viszont az eleje és vége le van ragasztva, tehát önállóan használták, nem lehet tudni, miért és mióta. A leragasztott előlap átvilágításával bizonyossá vált, hogy a káté a Szenci Molnár Albert-féle zsolttárok után következett. Maga a fennmaradt rész is a Heidelbergi Káté Szárászi Ferenc által fordított szövege Szenci Molnár Albert átdolgozásában: Molnár 1612-es oppenheimeri kátékiadását¹⁶ követi (a sajtóhibákkal együtt), csak helyesírása fejlettebb.

A kis kötetet Nagy Barna határozta meg lőcsei nyomtatványként, s azonosította a régóta hiányolt 1627-es lőcsei énekeskönyvvel. Ács Mihály írta ugyanis az *Új zengedező menyeyi kar* c. énekeskönyvének előszavában: „Még 1627. esztendőben Brewer Lőrincz által Lőcsén nyomtatott énekeskönyv igen csekély, és még kevés énekeket foglal magában.”¹⁷ Nagy Barna szerint ez az 1627-es lőcsei nyomtatvány volt a „*Psalterium Ungaricum* első magyarországi kiadása.

Csakhogy Ács Mihály megjegyzése nem vonatkozhatott erre a zoltár- és katekizmus-kiadásra: ez már csak azért is valószínűtlen, mert 500 lapon aligha nyomtattak „keves éneket”; azonkívül tipográfiai szempontokat figyelembe véve is kizárt, hogy ez a könyv az 1627-es esztendőből származzék. A nyomtatványon látható kisméretű antikva és kur-

¹³ MKsz 1912. 324. p. — A kolozsvári könyv: RMK I. 1103.

¹⁴ NAGY Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai a XVI. és XVII. században*, 47. = A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965.

¹⁵ Uo.

¹⁶ RMK I. 435.

¹⁷ Nagy Barna hivatkozik Erdélyi Pál idézetére: MKSz 1899. 131. p.

zív szövegtípust, valamint a fejezet cím betűtípusát 1633-tól használta a Brewer-nyomda. A kiadás datálása jóval nehezebb, mint a korábbi esetekben; a betűtípusokról csak annyi állapítható meg, hogy kissé használtak (legalább 4–5 év óta nyomtattak velük; ennyi idő után már parányi változások észrevehetőek a típusnál), de nem annyira, hogy szabad szemmel, az első látásra is feltűnő legyen a kopottságuk. (Ez általában a szövegtípus 15 évi sűrű igénybevétele után következett be. Természetesen a nyomdák azután is alkalmazták az ilyen típusokat a nyomtatásnál, sőt a legtöbb magyarországi műhelyre a készlet ilyen állapota volt a jellemző ebben az időben. Az elkopott típusok csak kb. 35–40 évi rendszeres használat után lettek igazi „Karancsi-betűk”.) A zoltár- és katekizmuskiadás a betűkészlet állapota alapján az 1640-es évekre tehető. Nemcsak a betűk kopása, hanem az ékezetes betűk (ő és ű mellett ritkábban ö, ü) előfordulásának gyakorisága is az 1640-es évek mellett szól. Az 1630-as évek végén, az 1640-es évek elején Laurenz Brewer vallásos, kegyességi, énekeskönyv- és imádságoskönyv-kiadásainak száma jelentősen megnőtt az addigiakhoz képest; a környékbeli főúri, nemesi, gazdag polgári mecénások támogatása kedvezően hatott a nyomda ilyen irányú tevékenységére. Laurenz Brewer egyetlen bibliakiadása is ebből az időszakból, 1644-ből származik (*Új Testamentom*).¹⁸ A felhasznált betűkészlet és a kis méret hasonlónak tesz ki ezt az újtestamentum-kiadást a zoltár- és katekizmus-kiadáshoz. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi kötet is 1644 körül került ki Brewer sajtója alól (ezen a meghatározáson az egész 1640-es évtizedet érteve).

Nagy Barna szövegkritikai elemzései nem mondanak ellent ennek az 1644 körüli nyomtatási évnél, hiszen egyik datált kátékiadásról sem bizonyítható, hogy a fent említett lőcsei kiadást követte volna. Szenci Molnár Albert 1612-es oppenheimeri kátékiadását használta fel Keresszegi H. István prédikációiban (1640),¹⁹ az amszterdami bibliában megjelent káté (1645)²⁰ ugyancsak arra támaszkodott. A lőcsei és az amszterdami káté, amely ugyanarra a forrásra megy vissza, de egymástól független két kiadás, nagyjából egy időben vagy néhány év eltéréssel jelenhetett meg. A *Psalterium Ungaricum* első ismert hazai kiadása pedig 1635-ben jelent meg először Lőcsén.²¹ Így az Ács Mihály által említett 1627-es énekeskönyv továbbra is ismeretlen marad előttünk.

V. Végül egy rövid megjegyzés a *Christliche Leich-Predigt* c. 1631-ben, Körmöcbányán elmondott német nyelvű gyászbeszéd kiadásáról.²² Horváth Ignác vetette fel, hogy esetleg lőcsei nyomtatvány,²³ Jan Čaplovič bibliográfiájában ugyancsak így szerepel,²⁴ ezt azonban — ismerve a lőcsei fraktúr betűkészletet — kizártnak tekinthetjük.

PAVERCSIK ILONA

¹⁸ RMK I. 761.

¹⁹ RMK I. 708. Nagy Barna i. m. 51.

²⁰ RMK I. 766.

²¹ RMK I. 649.

²² MKsz 1890. 266. = Sztripszky II. 2520/68.

²³ Uo.

²⁴ ČAPLOVIČ; Ján: *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700 diel 1*. Martin, 1972. 796.